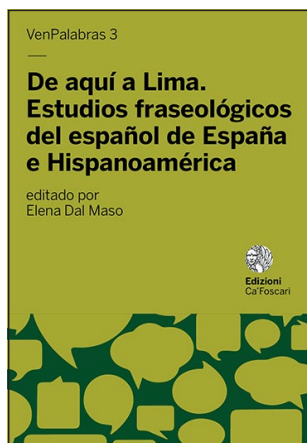

DAL MASO, Elena (ed.) (2020): *De aquí a Lima. Estudios fraseológicos del español de España e Hispanoamérica*. Col. VenPalabras 3. Estudios de lexicología española. Venezia: Edizioni Ca' Foscari. 286 páxs. ISBN (ebook) 978-88-6969-441-7. Publicación dixital: <https://edizionicafoscari.unive.it/en/edizioni4/libri/978-88-6969-441-7/>

Nos últimos anos estase a producir un importante desenvolvemento dos estudos fraseolóxicos en Italia. Congresos e publicacións multiplícanse espectacularmente grazas ao labor de asociacións, grupos de investigación e investigadores individuais. O interese pola fraseoloxía española non é alleo a esta expansión no país cisalpino, do que é mostra tanxible o traballo que imos comentar.

De aquí a Lima. Estudios fraseológicos del español de España e Hispanoamérica constitúe o terceiro volume da colección *VenPalabras. Estudios de lexicología española*, que baixo a dirección de Florencio del Barrio de la Rosa edita o Departamento de Estudos Lingüísticos e Culturais Comparados da Università Ca'

Foscari Venezia.

Podería chamar a atención que unha obra de orientación fraseolóxica figure nunha colección dedicada a estudos de lexicoloxía española. Non hai, con todo, ningunha contradición neste feito: noutro lugar, que aquí non interesa, mostramos como as unidades fraseolóxicas, xunto coas morfolóxicas, en especial as léxicas, pertencen ao ámbito das unidades de inventario, por oposición ás unidades de creación, propias da sintaxe libre. Por iso, ao contrario que as sintácticas, as unidades léxica e as fraseolóxicas almacénanse en dicionarios. O cal non implica que os procesos de creación, de formación de unidades fraseolóxicas, non constitúan unha faceta esencial na investigación fraseolóxica, como sucede en lexicoloxía —novo paralelismo— coas regras de formación de palabras. Na obra que comentamos predominan os estudos de inventario, pero tampouco falta algún de creación, como veremos nas seguintes páxinas.

Esta publicación colectiva vai precedida dunha «Introdución» levada a cabo pola editora da obra, Elena Dal Maso, quen realiza unha presentación de cada un dos traballos recollidos nas tres seccións que completan a obra: *Teoría fraseolóxica*, *Fraseoloxía diatópica* e *Fraseografía*. O número de aportacións incluídas é grande, quince, moitas realizadas por relevantes figuras no eido da fraseoloxía do español, mesmo algúns colaboradores desta revista de *CFG*, o que anticipa a calidade e interese do volume.

Comeza a primeira parte, *Teoría fraseolóxica* (páxs. 14–86), co artigo de Mario García-Page Sánchez «Expresiones con doble 'nacionalidad' lingüística», no que se incide nun dos aspectos antes mencionado, o paralelismo entre as palabras ou unidades léxicas simples e as unidades fraseolóxicas (UF). En concreto, na súa colaboración García-Page céntrase na análise do significado: como as palabras, as UF tamén poden

ser monosémicas (*estar en el ajo*) ou polisémicas (*ponerse las botas*). Neste último caso, a polisemia pode darse entre unha UF (significado figurado) e outra unidade do discurso libre (significado literal). Estas unidades polisémicas son as que García-Page denomina «expresiones con doble ‘nacionalidad’ lingüística», dobre nacionalidade porque pertencen a ámbitos distintos da categorización lingüística, o da fraseoloxía, dunha banda, e os da morfoloxía léxica e a sintaxe, da outra. Así, tomando como base o dicionario académico (*DLE*), analiza unha gran cantidade de UF das que a contrapartida literal é un sintagma, no sentido de «combinación libre de constituyentes sintácticos» (p. 18) (*cortar el bacalao, ver las estrellas, tirar la toalla*, e tantas máis), unha palabra composta ou composto sintagmático (*conejillo de Indias, cardo borriquero, lengua de víbora, chivo expiatorio*), unha colocación (*remachar un clavo, marcar un gol, cargar las pilas*) ou un predicado con verbo soporte (*dar la paliza, dar una lección, hacer un favor*). O estudo non se queda no meramente descritivo, senón que vai acompañado de múltiples observacións de grande interese teórico, que superan o ámbito de fraseoloxía (os procesos de transposición semántica, os límites entre o gramaticalmente mal formado e o proposicionalmente absurdo ou estraño, entre unha locución substantiva e un composto sintagmático de valor substantivo, o lugar das colocacións e predicados con verbo soporte na gramática e na fraseoloxía, entre outros), o que xustifica a ubicación nesta primeira parte.

A segunda colaboración débese a Manuel Martí Sánchez e leva por título «Creación (o transformación) en la fraseología pragmática periférica. El caso de los timos». A finalidade deste traballo é estudar a lingua entendida como creación, proceso ao que dedica o apartado primeiro (aportacións de Humboldt, Chomsky, Coseriu), centrándose no corpo do traballo no aspecto máis concreto dos procesos que conducen á creación de UF, para o que toma como punto de partida un tipo de UF periférica que, aceptando o nome que lle dera Julio Casares, denomina *timo*. Trátase dunha unidade fraseolóxica marxinal, difícil de definir, de carácter oral e lúdico, de valor pragmático asociado a unha situación determinada, o que a aproxima ás fórmulas rutinarias (*que te crees tú eso, mecachis en la mar, ...y gracias* «ganamos de penalty y gracias»). Como propias da oralidade, moitas teñen unha duración efémera (*¡Hay que comprimirse!, ¡Algo pescas, Colás!* etc.). Pero, dado que moitas teñen unha orixe coñecida (con frecuencia no chamado xénero chico e hoxe en día nas redes sociais), estas unidades permiten a Martí Sánchez levar a cabo a análise dos procesos creativos que actúan na formación de UF (principalmente desautomatización e posterior automatización dunha cita, o que pode culminar na creación de esquemas sintácticos fraseolóxicos).

O seguinte capítulo («Simbología religiosa y metáforas del CAMINO en la Biblia») está elaborado por Carmen Mellado Blanco. Trátase dunha aportación centrada tamén nos procesos de creación de novas UF, pero neste caso a perspectiva é distinta, pois o estudo enmárcase no modelo da Lingüística Cognitiva (LC), que, como é sabido, está producindo abundantes froitos no ámbito da fraseoloxía. Neste sentido, comeza cunha introdución sobre conceptos básicos da LC (modelos cognitivos, esquemas idealizados, esquemas de imaxe...) que son de aplicación xeral nas linguas. Dentro deles, o esquema CAMIÑO (coa estrutura ORIXE-TRAXECTO-META) é un dos máis

relevantes no nivel lingüístico xeral e no fraseolóxico, en particular (*ir por el buen camino, apartarse del buen camino*). Máis especificamente, e debido a importancia que ten na orixe de fraseoloxismos en moitas linguas, Mellado Blanco centra o seu traballo no descubrimento das proxeccións metafóricas que subxacen nas imaxes bíblicas dese esquema. Pero non se ocupa do estudo dos *bibleísmos* (literais ou situacionais, é dicir, unidades fraseolóxicas reperadas nas Sagradas Escrituras, sexa de xeito literal, sexa de xeito condensado sen reprodución exacta das palabras), senón que dirixe o seu interese cara ás múltiples subproxeccións metafóricas que se derivan do esquema básico, pois son estas as que orixinarán en cada caso os fraseoloxismos que todos coñecemos (VIAJERO → CRISTIANO/CREYENTE, META DEL VIAJE → MUERTE, META DEL VIAJE → DIOS, CAMINO LLANO → VIDA FACIL, CAMINO RECTO → VIDA VIRTUOSA, CAMINO TORCIDO → VIDA PECAMINOSA, DESVIO DEL CAMINO RECTO → VIDA PECAMINOSA, CRUCE DE CAMINOS → ELECCIONES EN LA VIDA, CAMINO ANGOSTO → DIFICULTADES QUE LLEVAN A LA VIRTUD etc.). Para iso realiza un exame completo de tódolas pasaxes bíblicas nas que aparecen os lemas *camino* e *senda*. Completa o estudo a análise da motivación baseada en símbolos e da motivación intertextual (incluída a literaria) derivada desa fonte.

Cerra esta primeira parte Maria Eugènia Olímpio de Oliveira Silva con «La fraseología en la obra *Fraseología o estilística castellana* de Cejador y Frauca». Os estudosos da sintaxe eramos conscientes de que *La lengua de Cervantes* (1905) constituía un fito do que podemos chamar sintaxe tradicional do español. Olímpio de Oliveira, na súa achega, móstranos que esta faceta de precursor tamén se pode ampliar ao ámbito da fraseoloxía coa súa obra *Fraseología o estilística castellana* (1921-1925), que completará máis adiante co *Refranero castellano* (1928-1929). Tras realizar un esbozo biográfico de Julio Cejador y Frauca, mal entendido na súa época, Olímpio de Oliveira acomete unha análise detallada da obra mencionada, en realidade un diccionario fraseolóxico, para o que toma como principal referencia as vinte páxinas de introdución nas que Cejador redacta o primeiro tratado español de fraseoloxía, medio século antes do coñecido de Julio Casares. Adianta, así, o polígrafo xesuíta ideas como a de que a idiosincrasia dun pobo se manifesta nas imaxes que proxecta na súa fraseoloxía. Neste sentido, remarca a autora como, para Cejador, do mesmo xeito que existe unha estilística individual, existe tamén unha estilística nacional, que caracteriza o xenio dun idioma, manifestada na súa fraseoloxía. Estilística e fraseoloxía fanse, así, coincidentes. Sinala Olímpio de Oliveira que para Cejador as palabras falan ao entendemento en tanto que as frases falan á imaxinación (p. 79) e cita este ilustrativo exemplo: «*Estarse mano sobre mano* dice bastante más que *estarse ocioso*» (p. 80). Entre as aportacións teóricas de Cejador, destaca a clasificación de fraseoloxismos (*frases por hacer, frases hechas, refranes* e *villancicos*, equivalentes a locucións e fórmulas as dúas primeiras). A inclusión dos *villancicos* pode chamar a atención, pero Olímpio de Oliveira xustifícaa pola súa pertenza, ao igual que refráns e frases feitas, ao acervo común popular da lingua, ao tempo que sinala a proximidade co concepto de *discurso repetido* de Coseriu. Outras reflexións fraseolóxicas, apuntadas intuitivamente ou desenvolvidas por Cejador, de acordo co que os avances na época

Ile permitían, afectan aos conceptos de idiomaticidade, institucionalización, variación, ao estudo formal das frases («Todas las figuras retóricas se despilfarran en ellas a montones», p. 82), á perspectiva contrastiva (dificultade de tradución e aprendizaxe) etc. Tratándose dunha obra basicamente fraseográfica, Olímpio de Oliveira comproba que as ideas expostas por Cejador no prólogo e introdución non sempre se aplican de xeito sistemático no corpo da obra, «debilidad de la que adolecen muchas obras tanto del pasado como del presente» (p. 75).

A segunda parte da obra, *Fraseología diatópica* (páxs. 89–183) inclúe seis achegas nas que se tratan distintos aspectos relacionados coa variación lingüística contrastiva no ámbito hispánico. Na miña opinión é esta unha faceta que espera a cooperación de institucións e investigadores para intentar superar a fase de estudos parciais que predomina. O anunciado *Diccionario fraseológico panhispánico (DFP)* da Academia pode ser un bo piar tomado como base para identificar as peculiaridades das distintas áreas xeográficas nas que se fala español, en complementación con obras de carácter particular publicadas ou en preparación (o dicionario fraseolóxico de Arxentina, de Barcia e Pauer, o da Academia Chilena, o *Diccionario fraseológico documentado del español actual* dirixido por Manuel Seco —aproveitamos esta mención para mostrar as nosas condolencias polo seu recente falecemento—, pois tamén o español de España entra nesta relación, como unha variante xeográfica máis). O académico *Diccionario de americanismos* xa inclúe unha abundante recolleita fraseolóxica que poder ser utilizada nesta dirección. Deste xeito poderemos contrastar os datos que ofrecen numerosos estudos parciais nos que se sinalan como propios de determinado país ou rexión fraseoloxismos que, en realidade, teñen unha extensión moito maior, en ocasións panhispánica. Tamén se poderá comprobar a variación que sofren as UF no proceso de adaptación nos distintos territorios.

Os traballos que se inclúen neste apartado enfócanse desde perspectivas distintas: algúns deles teñen un fundamento fraseográfico, como é o caso da colaboración de Carlos Arrizabalaga Lizarraga, co que se inicia esta segunda parte («*El que no tiene de inga, tiene de mandinga*. Un apunte historiográfico sobre la fraseología en la lingüística peruana»). Nela Arrizabalaga realiza unha investigación histórica sobre as obras, de carácter principalmente lexicográfico, nas que se recollen fraseoloxismos de Perú desde o último cuarto do S. XIX ata a actualidade (estudos sobre o español andino, dicionarios xerais, algúns vocabularios fraseolóxicos, sen esquecer as *Tradiciones peruanas* de Ricardo Palma, que merecen un tratamento especial).

Carácter dialectal ten tamén a seguinte contribución, «Aproximación a la fraseología canaria», escrita conxuntamente por Encarnación Tabares Plasencia, Dolores del Pino García Padrón e José Juan Batista Rodríguez. Con respecto ao traballo anterior, cambia agora o enfoque: partindo dunha base fraseográfica (os repertorios fraseolóxicos canarios son cada vez máis abundantes) complementada con UF extraídas da lingua oral, os autores realizan un completo estudo sobre un gran número de fraseoloxismos canarios, organizados en liñas xerais segundo a clasificación de Gloria Corpas: colocacións, construcións con verbo soporte, locucións, enunciados fraseolóxicos, refráns e fórmulas.

Na presentación, os autores mencionan as principais peculiaridades dos fraseoloxismos canarios: a presenza de canarismos (*mi casa y mis tres teniques*), a conservación de arcaísmos hispánicos (*hacer juro de algo*), a adopción de americanismos (*escapársele a alguien la guagua*) e, importante para nós, a abundancia de portuguesismos nalgunhas illas. Estes *portuguesismos*, en realidade, pertencen ao tronco común galego-portugués. Así, UF como *tener xeito*, *darle a la taramela* (gal. *tarabela*), *majar en alguien como en centeno verde* e outras teñen correspondencia perfecta nos dicionarios fraseolóxicos do galego. Para rematar o capítulo, do mesmo xeito que na aportación anterior se presentaron fragmentos das *Tradiciones peruanas* de Ricardo Palma para ilustrar o uso de diferentes fraseoloxismos peruanos, Tabares, del Pino e Batista exemplifican aspectos semánticos e pragmáticos dos fraseoloxismos canarios reproducindo uns cantos fragmentos do novelista e xornalista Alonso Quesada, nos que se caracteriza maxistralmente, dun xeito sempre irónico, o uso de determinados fraseoloxismos na fala canaria urbana da segunda metade do século XX.

Se no español de Canarias a pegada galega e portuguesa é importante, no español de América non é menor. Hai uns anos, no homenaxe a Ferro Ruibal, publicamos en colaboración un traballo con numerosos fraseoloxismos coincidentes entre América e Galicia, non documentados no resto de España. En Arxentina, a emigración galega só foi superada en número pola italiana. Como consecuencia, a influencia do italiano non foi menor e, por contraste, está moito mellor estudada que a galega. Este aporte italiano, centrado no ámbito fraseolóxico, constitúe o obxecto de investigación de Analía Cuadrado Rey, «El italiano en la fraseología actual del español hablado en Argentina». Nesta contribución, a autora toma como fonte de estudo a base de datos multilingüe do grupo de investigación *Frasyttram*, que conta con cerca de 45 000 UF rexistradas (debido a grande variedade de UF, o corpus está limitado a construcións verbais fixas: locucións verbais, colocacións verbais, verbos soporte...). A parte arxentina está formada a partir dunha numerosa nómina de dicionarios (fontes secundarias) e as enquisas realizadas a unha trintena de informantes de diversa idade e condición social. Desbotadas as UF que os informantes consideran en desuso e os localismos, o corpus arxentino queda constituído por 1890 UF, das que Cuadrado Rey analiza as 154 que conforman o campo léxico ‘*carácter-forma de ser-actitud-conducta*’, o máis numeroso de entre os 28 campos semánticos que articulan a base de datos. O resto do traballo dedícase a mostrar unha serie de 10 fichas lexicográficas de italianismos fraseolóxicos, organizadas en catro categorías: 1) UF con calco fraseolóxico, do tipo de *ser (alguien) yeta*; 2) UF con préstamos formais, como *ser (alguien) un chitrulo*; 3) UF con préstamos semánticos, *hacer (alguien) fiaca*; 4) creación de UF por ampliación ou extensión semántica dunha voz italiana, como *ser (alguien) un morfón*. Sempre que se mencionan exemplos nun traballo, é inevitable facer algún comentario. Así, a última locución mencionada, tomada do mundo deportivo (literalmente ‘ser un comellón’), que se podería traducir en castelán peninsular por *ser un chupón* (‘abusar do xogo individual co balón’) e noutros países americanos por *ser un mamón*, móstranos a variación establecida a partir dunha mesma imaxe inicial vinculada á inxestión pola boca (*comer*; *chupar*; *mamar*). Outra observación ten que ver cos enfoques contrastivos: unha das fichas presentadas é *ser*

(*alguien*) *un/una chanta* “Coloquial. Persona poco fiable” (p. 131). O italianismo *chanta* é posto por Cuadrado Rey en relación coa forma *chantar* (DLE) frecuente en Arxentina, Bolivia, Ecuador, Perú e Uruguai con dous significados: ‘plantar’ e ‘decir a alguien claridades o injurias’. É evidente que este último verbo, de significado tan diferente ao italianismo, do que é un falso amigo, non é máis que un dos moitos galeguismos americanos pendentes de estudar (*chantar na cara* ‘echar en cara’).

Outra fonte esóxena que dá orixe a abundantes fraseoloxismos en América é a analizada por María Luisa Ortíz (sic) Álvarez en «*Se formó el bembé / Bater o bembé: la influencia africana en el léxico y en las expresiones idiomáticas del español de Cuba y el portugués de Brasil*». Se a emigración comentada no traballo anterior se debía á necesidade, a relatada nesta colaboración é resultado do inícuo tráfico de escravos que afectou principalmente a Brasil e ao Caribe. Neste amplo marco, Ortíz Álvarez limita a súa investigación a Brasil e Cuba. Nela amósanos a procedencia xeográfica e lingüística da poboación alí desprazada así como a pegada que deixou e deixa neses países (relixión, comidas, bailes e festividades...). De aquí deriva un estudo esencialmente léxico dos numerosos préstamos africanos que perduran neses dous países (*samba, mandinga, marimba, cachimba, mucama...*), que se completa cun capítulo dedicado á fraseoloxía (no que inclúe unha táboa na que lista as 26 e 31 UF que documenta en Brasil e Cuba, respectivamente, p. 149). Tratándose dun léxico difícil de estudar pola súa orixe, sen minimizar o interese da súa achga, xa que menciona unha grande cantidade de africanismos, cabe sinalar que as fontes en que basea o seu traballo non son sempre fiables. Na miña opinión, cabería diferenciar a vía pola que se adoptaron eses africanismos: a maioría dos termos que presenta son froito do contacto lingüístico dos escravos coa lingua dos seus amos, pero noutros casos estamos ante préstamos máis antigos, froito do comercio con África (*macaco, banana*) ou préstamos recentes (*zombi*). Tamén cabería diferenciar aqueles fraseoloxismos propios de Cuba e Brasil daqueles outros que na actualidade teñen unha maior extensión (*estar en las quimbambas*). Finalmente, cabe salientar que algunhas das unidades léxicas e fraseolóxicas que Ortíz Álvarez menciona son de dubidosa etimoloxía africana: *anta* ‘tapir’, *tambor* ‘baile’, *chingar* ‘injuriar’, *guarapeta* ‘borrachera’, *tufo, manglar, bejuco*; *ficar na gandaia* ‘vagabundear’ (gal. *gandaia, gandaina*), *tener sandunga* ‘tener gracia al bailar o caminar’, *dar/armar/formar una tångana* ‘dar un escándalo de forma colérica, con indignación’, *ser un zangandongo* ‘persona de gran tamaño o persona joven saludable, fuerte’ e outras topan a súa orixe na península ou en linguas amerindias.

Sen saírmos do ámbito da fraseoloxía diatópica, a colaboración de Adriana María Ortiz Correa supón un cambio coas anteriores, pois a súa proposta enlaza a fraseoloxía cos estudos pragmáticos sobre a atenuación, tan en voga («La atenuación como estrategia cortés en locuciones usadas en prensa y en literatura en el Valle de Aburrá»). Confesamos que o título induciunos a pensar que Ortiz Correa se centraría na análise de UF de valor atenuador, pero o enfoque é distinto. Tras unha presentación sobre a técnica de atenuación e os recursos utilizados nese proceso, partindo dun corpus elaborado con textos periodísticos e literarios recentes publicados no val de Aburrá, Medellín (Colombia), corpus formado por algo máis de 1100 UF, a autora analiza con detalle

10 locucións (algunhas locais: *bajar de pinta* ‘despojar de algo’, *a media caña* ‘casi borracho’, *caído del zarzo* ‘tonto’, *darle la pálida* ‘darle un mareo’; outras de uso xeral: *sacar de quicio*, *pasar necesidades*) utilizadas con valor atenuador. O obxectivo é, por tanto, a análise de textos no que determinadas UF son utilizadas como substitutos atenuantes de expresión máis crúas. Por tratarse dunha aproximación estilística, algunhas das observacións apuntadas por Ortiz Correa poderían ser matizadas: é difícil, se non imposible, determinar en moitos caos se determinada UF se utiliza para atenuar unha realidade desagradable ou simplemente por variación dentro das posibilidades sinonímicas que ofrece a lingua ou pola plasticidade da imaxe figurada (recordemos a opinión de Cejador y Frauca). Así poderíamos facer un interesante debate sobre se *salir del clóset* é menos ofensivo que «mostrarse abiertamente como homosexual» (p. 164), se *sacar de quicio* é menos directo que «enojar» (p. 165), ou se *tener un atraso* diminúe o efecto de temer un embarazo. Invito a toda persoa interesada á lectura do texto para que tire as súas propias conclusións.

Esta segunda parte remata co artigo «Polisemia diatópica del verbo sintagmático español», elaborado por Antonio Pamies Bertrán. *Verbo sintagmático* é un termo creado por Raffaele Simoni (*verbi sintagmatici*, p. 172) para representar construcións equivalentes ao que a lingüística do inglés denomina *Phrasal verbs* (*take off*, *give up*, *turn on*). Trátase de locucións formadas por un verbo e unha partícula (adverbio ou preposición) do tipo *caer encima* (‘atacar’), *venirse abajo* (‘desmoralizarse’), *echarse atrás* (‘renunciar’), *montárselo con* (p. 172). Non nos parece unha equivalencia moi afortunada equiparar un subtipo de locucións verbais das linguas románicas cos *phrasal verbs*, característicos da gramática inglesa (na miña opinión, a técnica inglesa correspóndese máis ben, en español, coa prefixación: series como *re-poner*, *com-poner*, *im-poner*, *de-poner*, *o-poner* amosarían mellor paralelismo cos mencionados *phrasal verbs*). Pero isto é opinión persoal que non afecta ao estudo que comentamos, interesante e completo de por si, independentemente de que chamemos *verbos sintagmáticos* ou *locucións verbais* ao obxecto analizado (tampouco é moi pertinente que aludamos aquí á polémica que existe entre os investigadores acerca de se existen verbos sintagmáticos nas linguas de marco verbal (*verb-framed*), como son as linguas románicas, por oposición ás linguas de marco satélite (*satellite-framed*), como as xermánicas, onde a construción é frecuente). Coa axuda da Lingüística de Corpus (utiliza a base de datos de gran tamaño *esTenTen11* e outras de tamaño medio como *TimESTAMPED JSI* e o *CREA* académico, que permiten diferentes opcións de busca), Pamies analiza en detalle algunhas desas construcións. Nas que máis se detén é en *estar detrás de*, *salir adelante* e *salirle adelante [a alguien]*. A abundante documentación que os corpus lle proporcionan permítelle constatar a existencia de polisemia nestas construcións e fixar o contorno que favorece cada unha das acepcións. Por exemplo, na acepción B de *salir adelante* ‘sobrevivir a graves peligros’ ou ‘superar grandes dificultades [económicas, deportivas, etc.]’ (p. 176), o suxeito gramatical debe ser humano ou, por extensión, referirse a colectivos humanos e institucións, que lista por orde de frecuencia de acordos cos datos obtidos: *país*, *persona*, *equipo*... así ata 60 substantivos. Pola contra, a acepción C, ‘ser aprobado o aplicado tras un debate

o una negociación’, esixe un suxeito inanimado, por orde de frecuencia *proyecto*, *recurso*, *ley*, *propuesta*, *iniciativa...* e así ata 38 nomes. Os corpus tamén permiten comprobar a maior ou menor vixencia de cada acepción nos distintos países de fala hispana, o que permitirá “empezar a recuperar el retraso de la fraseografía en materia de variación diatópica” (p. 181). A pesar das indubidables vantaxes que o manexo dos corpus ofrece, e a pesar dos grandes avances logrados nos últimos anos, Pamies remata a súa colaboración facendo constar que aínda queda moito por avanzar neste eido para automatizar unhas buscas que polo de agora se deben multiplicar de xeito manual ou semiautomático.

Carmen Teresa Fajardo Rojas na súa achega («Observaciones sobre las locuciones verbales con marca Méx en el DLE») procede a unha análise de tipo lexicográfico, pois centra o traballo no proceso que leva á elaboración do dicionario académico, o *Diccionario de la lengua española (DLE)*, coa intención de comprobar a súa fiabilidade. Para tal propósito selecciona as 52 locucións verbais que nesa obra levan a marca de mexicanismos para sometelas ao contraste con outros dicionarios («dicionarios testigo»), o *Diccionario de Americanismos (DA)* e o *Diccionario de Mexicanismos (DM)*, e cos datos que mostran os corpus (corpus académicos e o *Corpus del Español NOW*). As críticas ao dicionario académico son unha constante, da que a propia institución é consciente. Temos que partir do feito de que, como tal, o *DLE* (do que a primeira edición se remonta a 1780, á súa vez simplificación do *Diccionario de Autoridades*), como obra máis que bicentenario resultado do traballo e colaboración de decenas de xeracións de lexicógrafos, arrastra vicios que non se puíron totalmente nas sucesivas edicións. Con todo, como é sabido, a Academia está nun rápido proceso de modernización que ten como meta a creación de obras de *nueva planta* con base nos datos fidedignos que aportan os corpus. Pero ata que chegue ese momento para o *DLE*, os problemas son evidentes, e aínda maiores cando entran en xogo voces e locucións con marca xeográfica, como pon de manifesto Fajardo Rojas. Os aspectos que esta investigadora analiza son tres: 1) A errónea inclusión de locucións verbais con marca Méx (neste punto constata que algunhas desas UF non figuran no *DA* nin no *DM* nin son identificadas pola autora como propias da variedade mexicana. Entre elas figura unha sobre a que queremos chamar a atención, *bailar un trompo en la uña* ‘ser muy listo’, que inclúe a expresión *trompo na uña* coñecida en Galicia, 8 casos no TILG). 2) A construción do artigo lexicográfico, apartado no que observa que nuns casos a entrada non está ben formulada e noutros non hai sistematicidade na marcación do contorno lexicográfico. Finalmente, 3) O significado das UF. Neste punto mostra que o significado que figura no *DLE* non sempre parece o máis adecuado ou non se inclúen outras acepcións que recollen as fontes manexadas. Poñamos algún exemplo que, de novo, nos mostra a vinculación de Galicia con América: cita Fajardo a ausencia do significado ‘pasar de un estado a otro mejor, o, al menos, a uno distinto’ (p. 196) de “*dar* alguien *el brinco*” (común co galego: *Xosé foi o rizón ao que se trabou Nemesio para dá-lo brinco do seu soño de emigrante a América*, TILG; por certo que a locución equivalente no castelán peninsular “*dar* alguien *el salto*” —por ex. *dar el salto a la fama*— non figura no

DLE). Pola súa banda, *echar tijera* ‘murmurar, conversar en perjuicio de un ausente’ (que Fajardo non documenta en México con ese significado) mostra a mesma imaxe que subxace no noso «*cortarle un traxe* a alguén».

Pola súa parte, Esteban T. Montoro del Arco («¿*Nacer de pie* o *haber nacido de pie*? La lematización de las locuciones verbales con el infinitivo compuesto») trata unha cuestión innovadora, á que apenas se lle ten prestado atención: o grao de fixación flexiva das UF. Coñezo algún traballo referido á desautomatización no que este punto da fixación morfolóxica é tratado (por exemplo, o significado da UF *poner puertas al campo*, que alude a algo irrealizable, fai estraña a conxugación nunha perífrase resultativa pasiva, *ya están puestas las puertas del campo*, que utiliza un cantante moderno). Con respecto a este tipo de fixación, Montoro del Arco analiza unha serie de locucións verbais usualmente formuladas nos dicionarios fraseolóxicos na forma de infinitivo composto: (*haber sido cocinero antes que fraile*, *haberle comido la lengua un gato*...). Dado que a formulación esperable deste tipo de locucións é en infinitivo simple, o autor analiza os factores e as consecuencias que se derivan desta variación. Para lograr o seu obxectivo examina as 55 locucións —reducidas a 30 unha vez eliminadas as variantes e remisións internas— que aparecen formuladas en infinitivo composto (unhas en exclusiva, outras en alternancia co infinitivo simple) en catro dos dicionarios fraseolóxicos máis importantes do español (o estudo inclúe a formulación, pero tamén a estrutura do artigo lexicográfico, coa información que se achega sobre os usos preferentes, o tipo de definición e os exemplos ilustrativos). Todo este material é contrastado cos datos que aporta o corpus *Spanish Web 2018*, subcorpus español peninsular *esTenTen18*. A este respecto Montoro resalta a falta de coincidencia entre os dicionarios analizados, incluso con incongruencias nunha mesma obra. Finaliza a súa aportación este autor ofrecendo unhas orientacións que permitirán tratar dun xeito adecuado e coherente estas UF nas futuras obras lexicográficas. Na súa opinión, débese partir dun contínuum de fixación flexiva, no que habería tres graos: a mínima dáse nas locucións verbais sen fixación flexiva, que se deberán formular en infinitivo simple (modelo *verle las orejas al lobo*). A máxima, nas fórmulas, que se formularán co verbo conxugado (*Ha llovido mucho, hasta aquí hemos llegado, no he dicho nada*). No medio estarían estas locucións verbais con restrición temporal no pasado, expresadas en infinitivo composto (*No haber roto [alguien] un plato en su vida*). O manexo dos datos que proporcionan os corpus e a axeitada exemplificación que estes proporcionan son tamén necesidades imperiosas. Como colofón a este estudo exhaustivo, sen poder negar a validez das observacións sinaladas por Montoro, quereríamos indicar o difícil que resultará en moitas ocasións tomar unha decisión sobre onde situar nesa escala unha UF determinada. Os factores que inciden no uso son moi variados, algúns lingüísticos outros pragmáticos, polo que a decisión non é doada. Pensemos na expresión arriba mencionada como modelo de fórmula con total fixación flexiva no pasado, *Ya ha llovido...* (*Ya ha llovido desde que nos conocimos* ‘ya ha pasado mucho tiempo desde que...’). O feito de que nos corpus apareza regularmente en pasado non impide que se poidan imaxinar situacións en futuro (‘pasará moito tempo antes de que...’), que, consecuentemente, é previsible que se expresen na UF sinónima, como de feito ocorre

se procuramos no maior dos corpus (Google): *no lloverá mucho antes de que nada de esto importe; para eso aun queda bastante, llovera mucho antes de que llege...* [sic].

Na súa contribución, «El *Diccionario de locuciones idiomáticas del español actual* en línea», Inmaculada Penadés Martínez presenta o dicionario que da título á achega, o *DiLEA*. O *DiLEA* é froito de moitos anos de traballo no que foron etapas previas outras publicacións de índole fraseográfica, aplicada ou teórica. Trátase, por tanto, dun dicionario no que ese coñecemento lexicográfico asentado dá como resultado unha obra moi completa (na macroestrutura e na microestrutura), que se describe en detalle. Por outra parte, ao tratarse dun dicionario en liña, a autora pode poñer de manifesto as vantaxes que este tipo de recurso ofrece con respecto ás edicións tradicionais en papel: rapidez nas buscas e nas remisións internas, posibilidade de constante actualización e ampliación, ausencia de limitación de espazo etc. Outra das vantaxes deste tipo de soporte é a posibilidade de poñer a disposición dos usuarios a obra antes da súa finalización. Así, no momento actual, só está dispoñible a parte dedicada ás locucións verbais (6848 polo momento), pero anuncia a próxima incorporación das locucións adxectivas e adverbiais, e a futura das nominais e pronominais. Sen dúbida, o *DiLEA* xa se converteu nunha obra de referencia na fraseografía do español, polo que só podemos desexar que finalice pronto ese proceso de incorporación de novas UF.

Para rematar, as dúas últimas colaboracións constitúen senllos estudos sobre o tratamento que reciben no *DLE* distintos tipos de UF. Na primeira («El tratamiento de las fórmulas en el diccionario de la Academia»), Ana María Ruiz Martínez investiga un conxunto de 80 UF caracterizadas como *fórmulas*, extraídas dun corpus que cumpre unha dobre condición: aparecer nos estudos fraseolóxicos manexados pola autora e pasar o segundo control de estaren tamén incluídas no *DFDEA* de Seco, Andrés e Ramos. Na súa achega, Ruiz Martínez analiza a caracterización, nomenclatura e clasificación que recibe esta esvaradía UF na literatura anterior (estudios teóricos e dicionarios fraseolóxicos). O resultado desta investigación aplícase á análise das mencionadas 80 fórmulas en todas as edicións do dicionario académico (1732-2014). Así observa como o termo *expresión* se vai impondo paulatinamente para identificar esta UF, ao tempo que comproba como na obra académica se plasman as características distintivas desta unidade. O seu valor pragmático, asociado a un contexto comunicativo determinado, provoca que as definicións aludan principalmente a esa función discursiva (definición en *metalengua de signo*): *modo de hablar con que se pretende...*, *fórmula familiar con que se da a entender...*, definicións que se acabarán regularizando na tradición lexicográfica con formulacións do tipo «se usa para / usada para / se emplea para / se da a... + v)» (p. 262). Finaliza a autora sinalando que outra información importante para este tipo de unidades (as connotacións estilísticas, histórico-culturais, expresivas) tamén están presentes no dicionario académico, pero neste caso dun xeito moi limitado e non sistemático.

Pilar Valero Fernández, finalmente, en «Tratamiento de las locuciones nominales de España y de Hispanoamérica en los diccionarios académicos» realiza un traballo de dobre orientación: fraseográfico e xeolingüístico. Outras contribucións arriba comentadas inciden nas dificultades de acometer estudos sobre a variación dialectal das UF en todo

o ámbito hispánico. A enorme extensión xeográfica dificulta este tipo de aproximacións, sobre todo se se ten en conta que a expresividade popular manifesta a súa creatividade na innovación léxica, pero tamén —e non en menor medida— na fraseolóxica. Esperemos que o anunciado *Diccionario fraseológico panhispánico* sexa un punto de inflexión neste eido. Neste marco, Valero Fernández analiza as locucións nominais ou substantivas que aparecen no *Diccionario de americanismos (DA)* e as que levan a marcación diatópica de americanismos no académico *Diccionario de la lengua española (DLE)*. En total inclúense 1360 locucións substantivas no *DA* das que só 99 aparecen no *DLE*, que serán o obxecto principal de estudo. Ante estes resultados, salta á vista a enorme diferenza que hai entre as dúas obras, o que pode facer que a comparación no sexa xusta. Antes de nada, debemos sinalar que, aínda que as dúas son obras académicas, están elaboradas por equipos distintos e con criterios moi diferentes. O *DLE*, pola súa propia natureza normativa, só inclúe as expresión que teñen certa difusión no ámbito hispánico, o que supón un proceso de selección, mentres que o *DA* —aínda que formalmente ten o selo da ASALE— é un dicionario no que se acumulan uns 150 dicionarios de español de América publicados desde 1975, no que o principal traballo foi dar homoxeneidade a un conxunto moi extenso e variado de fontes lexicográficas. Aínda así, o estudo de Valero Fernández é ilustrativo e significativo para detectar os principais problemas e fenómenos con que nos podemos encontrar cando se comparan varias obras fraseográficas: das 99 locucións substantivas do *DA* coincidentes co *DLE* só dúas levan a mesma categorización. A inmensa maioría aparece no *DLE* como compostos sintagmáticos, o que non chama moito a atención dado que os límites entre unha locución substantiva e un composto sintagmático substantivo son difíciles de marcar, se é que existen e non son dúas denominacións distintas para un mesmo obxecto lingüístico: as locucións substantivas son obxecto de estudo da fraseoloxía, os compostos sintagmáticos son estudados pola morfoloxía, pero nos dous casos estúdanse unidades pluriverbais dotadas de certa fixación, o que as diferencia dos sintagmas libres, dunha banda, e dos compostos propios, totalmente fixados morfoloxicamente, doutra. Como obra lexicográfica máis que fraseográfica, a RAE no seu dicionario decidiu optar pola última opción, polo que a abreviatura *loc. sust.* é unha *rara avis* no *DLE* (Valero menciona *llega y pon y domingo siete*, p. 272). Noutros casos, a discrepancia categorial é resultado dunha diferente formulación. Por exemplo, a *loc. sust. baticola floja (DA)*, no *DLE* aparece formando parte dunha *loc. v.*, *ser una mujer de la baticola floja*. Tamén son esperables as discrepancias relativas á marcación xeográfica que, por exceso ou defecto, non sempre coincide nos dous dicionarios. Polo que respecta á semántica, Valero Fernández constata que maioritariamente as UF recollidas manteñen o mesmo significado nas dúas beiras do Atlántico, pero non é infrecuente que se produzan discrepancias, como é o caso de *abogado de pobres* ('abogado de oficio' en España, mentres que en algúns países de América significa 'persona que defiende causas que no tienen nada que ver con ella', p. 276). Finalmente, no que atinxe á análise diatópica, a autora comproba a existencia de tres posibilidades: locucións con variantes diatópicas (por exemplo, *coco de mono* en Perú e Chile, *baba de perico* en México, *moco de pavo* en español non marcado), sen variantes diatópicas (con léxico propio de cada territorio: *medio gofio* en Venezuela, *gato pacho* en El Salvador, *jaque larama* en Bolivia) e locucións nominais homónimas

(por exemplo, *freno de mano* alunde a un sistema de frenado de estacionamento nuns países, pero noutros significa ‘pareja sentimental o cónyuge’, p. 280).

Non podemos concluír esta recensión sen sinalar como a variedade de temas e enfoques que se tratan en *De aquí a Lima* abre a porta a novas investigacións, sinala novos camiños de avance, pois no ámbito da fraseoloxía hispánica aínda quedan moitas rutas por explorar.

Luis González García

Universidade da Coruña

<https://orcid.org/0000-0003-4335-6528>